

RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK I–II.

1. köt. 1473–1600. Az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának irányítása alatt Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971. Akadémiai K. 928 l. – 2. köt. 1601–1635. Az Akadémia I. Osztálya és a Kulturális Minisztérium Könyvtári osztálya Könyvtörténeti és bibliográfiai munkabizottságának irányítása alatt Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla munkája Fazekas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit közreműködésével. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Bp. 1983. Akadémiai K. 855 l. + A címlapok és mintalapok képei.

Művelődésügyünk – leginkább régi irodalom- és könyvkultúránk ügye – klasszikus alkotással van gazdagodóban: a *Régi magyarországi nyomtatványoknak* (RMNy) immár második kötete is elhagyta a sajtót, és a hírek szerint a következő munkálatai jó ütemben folynak. Az a máskülönből sajnálatos tény, hogy az ItK annak idején nem tudott recenziót adni a széles szakmai körökben szenzációt keltő első kötetről, talán jóra is fordul azzal, hogy a frissiben kézbe került folytatás birtokában a használó a maga több mint egy évtizedes gyakorlata felől nézhet rá az impozáns műre, a kötetek pedig egymásra világítva láthatóvá teszik azokat az árnyékokat, amelyek egyoldalú fényben még rejtve maradtak. Azt hiszem, nemcsak a magam nevében mondom, hogy az utóbbi tíz évben alig akadt olyan szakmai probléma, amihez ne kellett volna kézbe venni az első kötetet, így a tapasztalati anyag lassacskán gyülekezik.

Az 1. kötet történeti áttekintéssel kezdődik, és számba veszi azt a száz esztendő, ami (Szabó Károly korszakos jelentőségű RMK-jának megjelenése után) úgyszólván a jelen mű előkészületeivel telt el. Az MTA már 1898-ban „határozott formában” vetette föl azt az igényt, ami napjainkban teljesül. A következő évtizedek az adatközlés, a pótlás, helyesbítés, a kritika, a módszertani tapasztalatgyűjtés, az alapelvek kidolgozása és számos, hol ilyen, hol olyan okból kudarcot vallott sommázó kezdeményezés jegyében teltek. (Itt jegyzem meg, hogy nemrégiben az Egyetemi Könyvtár állományába került Sztripszky Hiador

levelezésének egy része, amely ugyan még feldolgozatlan, de tartalmazhat e történeti áttekintéshez használható adatokat.) Érthető, ha az Akadémiai Kiadó 1971-ben húzódkodott attól, hogy az akkor kikerülő 1. kötetre rákerüljön az 1. szám, hiszen a savanyú tapasztalatok birtokában némi joggal kételkedhetett a folytatás valóságában. (A tételek sorszámaiban azonban kockázat nélkül rá lehetett volna rakni a gerincre. Ez most már, az olvasó kárára, alighanem végleg elmarad.)

A vállalkozás impresszumban is feltüntetett fő munkatársai – Borsa Gedeon, Fazekas József, Heltai János, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit, sőt, még a lektorok is: Bitskey István, Klaniczay Tibor, Varjas Béla – nemcsak a bizalmatlanságra cáfoltak rá, hanem anyakönyvi adataikkal is garantálják a jövő sikerét. Kevés hasonló volumenű újról mondhatjuk el, hogy a „nagy öregek”, akik a kezdeményezést a sajátjuknak mondhatják, nem betölthetetlen űrt igyekeznek hagyni maguk után, hanem olyan fiatal gárdát, amelyet a folytatásra tökéletesen felkészítettek. A reneszánsz halhatatlanság ideájának megvalósulását érzem ebben a névsorban.

A mű azokról a nyomtatványokról ad – az ismeretek pillanatnyi állása szerint – teljes áttekintést, amelyek a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön legalább részben magyar nyelven jelentek meg, arról az anyagról, amit az irodalom RMK I–II-nek nevez. (Nem világos tehát, miért nem lett a címe „Régi magyar nyomtatványok”: a „magyar” jelző mind

a magyarországi, mind a magyar nyelvű kiadványokra egyképpen vonatkozik, ez a cím tehát pontosabban és teljesebben mutatná a tartalmat.) Sajnos, az RMK III. és RMK IV. („Apponyi”) anyagának feldolgozását célzó munka gyakorlatilag még meg sem kezdődött, és a feladat irdatlanul hatalmas volta meg az ebből következő anyagi nehézségek következtében várhatóan meg sem indul a közeljövőben. (E recenzió illetékeségének körén kívül teszem föl a kérdést: nem lehetne-e az amúgy is agyonterhelt OSZK válláról levenni ezt a feladatot, és átteni valamelyik virágzó és ambiciózus vidéki nagykönyvtár szellemi tespedéstől irtózó fiataljainak a nyakába? Az a kutatási főirány, amely címe szerint „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” céljából viszonyainkhoz képest jelentős pénzüsszegekkel rendelkezik, alkalmasint ki tudná szakítani az e célra szükséges forintokat.)

A Szabó-féle RMK I–II. kötethez képest az RMNy pozitívuma első ránézésre is hármas: egyrészt tekintélyes mennyiségű többletet hoz, feldolgozván az utóbbi száz évben (nem kis részben éppen a közvetlen előkészületek során) ismertté vált anyagot, másrészt kiszűr számtalan, kellő alappal nem rendelkező feltételezést, babonaságot, harmadrészt megállapításait nem tényszerűen közli, hanem adatolja. Az I. kötetben (1600-ig) a 869. tételszám az utolsó, de a szerkesztés közben történt módosulások folytán 36 A és B betűvel megtoldott szám is található, 9 hely viszont megüresedett. A 2. kötetben (1635-ig) a 870–1632. sorszám, 11 betűs szám és 10 üres hely van. E két kötetben tehát összesen 1660 nyomtatvány kapott helyet.

Magától értetődő, hogy már menet közben is, rögtön az 1. kötet kéziratának imprimálása után is kerültek elő újabb darabok, amelyek közzétételére, illetve ismertetésére csak pótlólag, a Magyar Könyvszemle Magyar könyvesház c. rovatának hasábjain kerülhetett sor, először 1975-ben, amikor Borsa Gedeon megszabta e pótlólagos közlések mikéntjét: „A leírások mindenkor a RMNy rendszerébe illeszkedő új számmal lesznek ellátva, amely elé S (Supplementum) betűjel kerül.” Rögtön köze is adta a S 318A, S 531A, S 718A, S 718B, S 738A, S 759A tételek leírását, jelezvén, hogy – mint hajdan Szabó Károly – a jelenlegi szerkesztők is csak úgy törekedtek összefoglalásra és lezárásra, hogy egyúttal továbbépíthető alapokat is lerakjanak.

A sorszámmal ellátott tételek azokat a nyomtatványokat írják le, amelyek vagy ténylegesen föllelhetőek, vagy egykori létük kétségtelenül

bizonyítható, de legalábbis erősen valószínűsíthető. Azok a kiadványok, amelyeket a korábbi szakirodalom alaptalanul feltételezett vagy hibásan adatolt, sorszám nélküli utalót kapnak, és vagy ott kerülnek részletes leírásra, ahová tényleg tartoznak, vagy a hátul levő Appendixben külön sorszámozva. Ebben az Appendixben ismerjük meg azokat az érveket, amelyek alapján a szerkesztők a szóban forgó kiadványt kizárták a kötetből. Mégpedig több okból is kizárták: vagy megállapították, hogy az írásmű egyáltalán nem létezett, falzifikációnak, félreértésnek köszönheti magát, vagy kézirat volt csupán, mely nyomtatásban meg sem jelent; van jó néhány, amely külföldi nyomdából került ki. (Más oka a kizárásnak, s ez, mint még kitérek rá, problematikusabb, ha tényleges, illetve kikövetkeztethető megjelenési éve nem esik a kötetbe zárt időhatárok közé.) Azzal tehát számolnunk kell, hogy ilyenformán a példányból nem ismert kiadvány a pro vagy kontra érvek súlyától függően kerül be a kötetbe vagy marad ki belőle.

A Manlius–Farkas-féle tipográfiából 1584 és 1635 között 18 kalendáriumnak maradt fogható nyoma. A szerkesztők „mint a naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető” kiadványt felvesznek sorszámmal ellátott, valós nyomtatványként még kilencet azokból a közbülső esztendőkből, amelyekből effélének híre sincs. Nem sok ez az 50%-os többlet? Viszonzásképpen van egy 1611-es keletű „Jesuitographia”, amelynek szintén nincsen példánya, s amely „valószínűleg külföldi nyomtatvány”, jöllehet „a bártfai nyomtatás lehetőségét teljesen kizárni mégsem lehet”: ez az Appendixbe kerül, mert a kizáró érvek egy hajszállal vastagabbak (91. sz.).

A címléírás ügyes ötlettel hangolja össze a szigorú helytakarékoság és a tökéletes teljesség elvét, e tekintetben nemzetközi mércét állítva. A tételek élén tudniillik rövidített leírás áll, a kötet vége felé pedig kis méretű címlapfotók teljes, minden leírásnál pontosabb, részletesebb felvilágosítással szolgálnak, egyúttal tökéletesen megbízható áttekintést nyújtva a betűtípusokról, a nyomdatechnikai sajátosságokról is. Kár, hogy akadt olyan intézmény, amelytől semmiképpen sem sikerült megszerezni a szükséges fotókat. Ezt üres kockák mutatják.

A címrendszert megállapításánál látok némi következetlenséget, vagy talán túlzott óvatosságot. Ez elsősorban a szerző (ha van), idegen nyelvű eredeti esetében a magyar fordító, mégpedig azzal az indokkal, hogy többnyire szabadon fordított. Kivéve mégis a bibliai könyveket és a jog-

szabálygyűjteményeket, „mivel ezeknek a műveken fordítása messzemenő szövegűséget kíván”. Csak hogy a kötetbe való felvétel kritériuma nem a szövegűség, hanem a magyarság. Pesti Gábor szerző a 17. tételnél (Aesopus), de csak fordító a 16.-nál (Új testamentum). Úgy gondolom, sem Aesopus, sem az Új testamentum nem a saját jogán került bele a kötetbe, hanem csakis azért, mert Pesti Gábor hozzájuk nyúlt. A kiadvány szempontjából tehát mindkét esetben ő a főszereplő. Mellesleg a fordítás hűsége az adott korokban meglehetősen bizonytalan és csak hosszasan, esetenkénti elemzéssel meghatározható tényező.

A tételek évről-évre, azon belül a nyomdahely betűrendjében következnek. Az év nélküliek a megjelenés feltételezhetően legkorábbi és legkésőbbi évével jelzett időköz közepére vannak besorolva, kivéve természetesen, ha egy meghatározott évről nagy valószínűséggel datálhatók. A 939-es tétel elvileg 1601 és 1606 között jelenhetett meg, bizonyos megfontolás után mégis az 1606-os nyomtatványok között került leírásra. Elsődrendűen fontos, a mű szerkezetét meghatározó követelmény tehát a helyes besorolási adat megállapítása. Ennek jegyében minden egyes darabot kísér valami magyarázat, indoklás, olykor tanulmányszámra menő, nemritkán eredeti, irodalmárnak, historikusnak, nyomdatörténésznek, nyelvésznek, akárkinek is izgalmas fejtegetés. Rendkívül mélyre hatoló irodalom- és nyomdatörténeti bűvárlatoknak köszönhetően szinte minden tételnél kapunk valami újat vagy pontosabbat az eddigi ismeretekhez képest. Ennek köszönhető, hogy az RMNy a műfaj általam ismert képviselői között a legszórakoztatóbb olvasmány, és akkor is üdülést nyújt, ha az ember konkrét cél nélkül lapozgatja. Különösképpen áll ez az év nélkül szűkölködő és – mint fentebb mondtam – a példányból nem ismert nyomtatványokra. Egyenként, persze, úgyszólván minden darabnál folytatni lehetne az elmélkedést, le lehetne vonni azokat a tanulságokat, amelyek a többi diszciplína művelői számára következnek belőle, olykor-olykor vitatkozni is lehetne, de ennek itt aligha volna tere és értelme. A kérdés inkább az, helyesülhető-e, általánosságban, hogy az egész mű szerkezetének és (az ímént már szóvá tettem) tartalmának igen nagy százaléka efemer értékű megállapításokon nyugszik. Mondanom sem kell, hogy az érvelés mindenütt támadhatatlan tényekre, logikus gondolatmenetre és a legmodernebb szakirodalomra támaszkodik, de egy tény csak addig támadhatatlan, amíg egy ellen-

kező nem kerül elő, és a szakirodalom csak addig modern, amíg nincs újabb. Az RMNy viszont – hogy sokat ne mondjak – száz esztendőig talpköve lesz a kutatásnak. A 498A tétel, Gutgesell Dávid egy év nélküli nyomtatványa, az 1581-es évnél kerül leírásra. A nyomdász tudniillik 1577-től működött Bátfán, a szóban forgó kiadvány pedig egy 1588-as nyomtatvány kőestáblájából került elő. A két évszám közepén csakugyan (?) 1581 van. De ha a tábla történetesen 1599-ben került az 1588-as nyomtatványra, akkor ugyanez a tétel kerek száz lappal hátrább kerül, az 1587-es évhez. A 942. szám 1606-nál 1 darabnak ír le egy olyan kiadványt, amely 1597 és 1616 között bizonyíthatóan többször is megjelent, bár egyik kiadása sincs a kezünk ügyében. Egyébként is, ahhoz, hogy egy év nélküli nyomtatványt az olvasó ebben a szigorú (hogy ne mondjam, rideg) évről-évről megalapozottan, rendelkeznie kell ugyanazokkal az ismeretekkel – nem többel és nem kevesebbel! –, amikkel a szerkesztők a szerkesztés percében rendelkeztek. A kitűnő mutatózásnak hála (erre még visszatérek) ez inkább csak elméleti probléma, hiszen némi keresgélés után bármely nyomtatvány megalapozható, akár töredékes adatok birtokában is. Gyakorlati szempontból igazi problémát azok a kiadványok jelentenek, amelyek – bizonyos megfontolások alapján – bele sem kerültek az 1. vagy a 2. kötetbe, mert megjelenési évük középarányosa 1600-nál, illetve 1635-nél idősebb esik, jóllehet valójában a XVI. század végén vagy a XVII. elején is kikerülhettek a nyomdából.

Ez a gyakorlati probléma annál is fogósabb, mert a korábbi szakirodalomban tévesen adatolt kiadványok esetében csak a kötetben belüli utalást sikerült megnyugtatóan megoldani, a hátrautalás biztonsága esetleges, az előretalálás hiányzik. Az év nélküli nyomtatvány az esetek jó részében későbbre datálható, mint ahogy eddig hittük, mégpedig olykor a kötet időhatárán is kívülre. Az Appendix csak arról ad felvilágosítást, hogy a szóban forgó darab miért nincs azon a helyen, ahol keresem, miért nem került bele a kötetbe, de hogy melyik másikban lesz majd benne s ott is mely tájon, arra legjobb esetben is csak célzást tartalmaz. Ennek következtében némelyiket már most is, mindössze két kötetben is, csak hosszas böngészés után lehet megtalálni. Így például az 1. köt. App. 71. sz. tételét a 2. köt. 939. sz. alatt, ott is más címen, más nyomdahellyel. Az 1. kötetben App. 52. sz. alatt leírt, korábban 1588–89 tájára datált Balassi-kötetről a körülmények alapos taglalása után az Appendix azt a felvilágosí-

tást adja, hogy XVII. századi nyomtatvány; az a további feltételezés, hogy bártfai, itt nincs megcáfolva. Arról pedig, hogy a valóságot melyik későbbi kötetben tudjuk majd meg, szó sem esik. Aztán a 2. kötet 1172. sz. tétele tér vissza ismét a dologra, a kiadást Debrecenbe és (kérdőjellel) 1619-re helyezi, más címet is ad neki; viszont egy szóval sem céloz arra, hogy ez az a nyomtatvány, amit korábban a fentebb írt más adatokkal tartotunk számon. Általában az Appendixben vannak a negatívumok (a téves adatolás és ennek cáfolata), a későbbi kötetben, a sorszámozott tételnél a pozitívumok (a helyes adatolás és ennek igazolása). Van eset, amelyben ez a kettéosztás félrevezető. Az 1. köt. App. 38. sz. leírja Dávid Ferenc énekeskönyvének „Kolozsvár kb. 1579”-es kiadását, és idézi azt az irodalmat, amely szerint valójában 1607-ben jelent meg. Az olvasó azonban hiába keresi e kiadványt 1607-nél. Végül megtalálja a 2. kötetben 983. sz. alatt, 1609-nél, más címrendszóval, mert itt kiderül, hogy a mű nem is Dávidé.

Érthető, egy ilyen térben, időben, terjedelemben, szellemiekben beláthatatlanul nagy távolságokat felölölő vállalkozás esetében, hogy a szerkesztők nem gondolkoznak a mű egészében, hanem köteteket szerkesztenek, az 1. kötetnél is az aktuálisan legjobbat adják, a 2. kötetnél is az aktuálisan legjobbat. Gyakorlatilag azonban célszerűbb volna – ha már a majdani sorszámot megjósolni nem lehet – a korábbi kötetben megelégedni a pusztá utalással: „1600 utáni nyomtatvány”, „1635 utáni nyomtatvány” stb., s majd a maga helyén összefoglalóan előadni minden tudnivalót, akár negatív, akár pozitív is az, így legalább a fejtegetés egy tagban maradna. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a későbbi kötet az utóbbi évek irodalmának ismeretében többet fog tudni az előzőnél. Akár a konkordanciák közé is föl lehetne venni most már magát az RMNy-t, kimutatva a korábbi kötetek Appendixe és az adott kötet tételei közötti párhuzamot; így: RMNy I. App. 74. = RMNY II. 924.

E példa különben az utalozás, a kötetek közötti áttekintés másik oldalának problémáira

is figyelmeztet. Póli István Jovenianus-históriájáról van szó. Az 1. köt. App. 74. ezt azonosítja a RMK I. 369. tételével, és hivatkozik György Lajosra, aki szerint a XVII. század első negyedében nyomtatták. Ez útmutatás alapján a mű elég könnyen visszakereshető (az 1605-ös évnél) a 2. köt. 924. száma alatt. Itt azonban sem az RMK-ra, sem az Appendixre nem találunk utalást, György L. neve is más vonatkozásban kerül szóba, a nyomtatás idejét illetően Erdélyi Pálra történik hivatkozás, rá is minden közelebbi megjelölés nélkül.

Szerencsére a kötetek páratlanul alapos, körültekintő és minden elképzelhető igényt felülmúló mutatórendszerrel vannak ellátva: nyomdahelyek, nyomdák, személyek, hely, cím, incipit, tárgy, nyelv, az őrző könyvtárak jegyzéke, a fontosabb bibliográfiák konkordanciája. Mindegyik jóval többet nyújt annál, ami megkövetelhető. A helynévmutató utal a helységben található nyomdákra, a magukat onnan író, ott tisztséget viselő személyekre. Az incipitmutató a kiadásokról is tájékoztat, s így irodalomtörténeti segédletként is használható. És így tovább. A faksimilékről már esett szó. E komoly munkáról tanúskodó rendszer segítségével a tájékozódás egy-egy kötetben belül nem jelent gondot.

Még egy dolog, ami ugyan kívül esik a munkatársak meg a recenzens hatáskörén. Már ebben az első két kötetben is olyan hallatlan mennyiségű tudásanyag van felhalmozva, hogy azt véka alatt tartani vétek volna. Elvégre a feldolgozott matéria jóformán az egész magyar szellemiség múltját felöleli, és amit ehhez a feldolgozó hozzátekett, a mai magyar szellemiség dicsőségére válik. Azonban a 10–10 lapnyi latin meg angol nyelvű útmutatón meg egy-két közhasználatú rövidítésen kívül határainkon kívül nem sokat vehetnek ebből tudomásul. Nem lehetne-e (talán valamiképp kurtított formában) angolul vagy németül a világ elé bocsátani? Bizonyos, hogy üzleti szempontból is megérné az árát.

Kulcsár Péter

A továbbiak egyértelműsége végett célszerű e recenziót néhány mellőzhetetlen tény, elemi adat felvillantásával indítani. „Húsz évvel ezelőtt, 1961-ben (s címlapkiadással 1962-ben) jelent meg először ez a könyv. Az előmunkálatokat az ötvenes évek első felében kezdtem el, a megírás szakasza az ötvenes évek második felében következett. A jelen kötet címe alatt olvasható megjelölésben – 'Második, javított kiadás' – a 'javított' jelző azt jelenti, hogy nem átdolgozott, csak javított szöveg ez. Korrigáltam az első kiadás számos szerzői és nyomdai hibáját, s igyekeztem hasznosítani az elmúlt két évtizedben gazdagodott Petőfi-kutatás olyan eredményeit, amelyek a költő 1844 végéig terjedő pályaszakaszával kapcsolatosak” – olvashatjuk a vaskos kötet tömören eligazító utószavában. S tegyük azonnal hozzá: az első kiadás – s mindenekelőtt a mű megírása – óta eltelt több mint két évtized nem akármilyen periódus volt a költői oeuvre utóéletének fordulatos történetében. Megítélésünk szerint ugyanis a hatvanas-hetvenes évek – némi pátozzsal fogalmazva – a Petőfi-kutatás „reneszánszát”, virágkorát képezik (napjainkban ehhez képest már apályról beszélhetünk). Persze, nem feledhetjük: a költő születésének 150. évfordulója szinte szakmánk egészét mozgósította, a kivételes bőség tehát részben az ünnepi alkalomnak köszönhető. Ez azonban mitsem változtat a tényen: ebben az időszakban alapvetően új ismereteket sorjázó, a korábbiaktól olykor lényegesen eltérő szempontokat érvényesítő munkák sokasága jelent meg, közöttük önálló köteteket, tanulmány-antológiákat és folyóiratokban közölt jelentős dolgozatokat egyaránt találhatunk. Külön kell említenünk – hiszen épp a Pándi Pál által vizsgált pályaszakaszt érintik – Fekete Sándor szintetikus Petőfi-életrajzának eddig kiadott részletét és az új kritikai kiadás első kötetét, melyet – mintaszerűen – Kiss József és Martinkó András rendezett sajtó alá. De utalhatunk magának Pándinak a további kutatásaira is, ezek – noha elsősorban csak közvetetten – a fiatal Petőfire vonatkozó ismereteinket szintén dúsítják. S végül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve a magyar irodalomtudomány metodológiai, elméleti övezeteiben ugyancsak lényegbevágó tendenciák bontakoztak ki, komoly változások zajlottak le. Innen közelítve tehát mindenképp indokolt Pándi Pál

vállalkozása: az immár alapműnek tekinthető monográfia felfrissítése.

A módosítás, miként ezt az utószó idézett mondatai is jelezték, a jegyzetapparátusra koncentrálódott, a gazdagodás itt valóban szembeszökő, ezzel szemben a főszöveg csak néhány esetben gyarapodott új részletekkel. Az alakítás így semmiképp sem terjedt ki a szemlélet, a módszer szférájára, vagyis – emeljük ezt ki – Pándi a könyv *elméleti, világnézeti* alapjait és ezek *műközlésbeli* konzekvenciáit maradéktalanul újravállalta. Ez a gesztus pedig már önmagában állásfoglalást jelent napjaink legfontosabb elvi-metodológiai kérdéseiben. Mindenekelőtt azzal, hogy következetesen ragaszkodik ahhoz a háromdimenziós modellhez, mely a *mű*, az *alkotói egyéniség* és a *valóság* kölcsönös összefüggéseinek struktúrájában mutatja föl a konkrét jelenségek, folyamatok lényegét. Miként a szerző – Horváth János középponti tételeivel vitázva – pregnánsan leszögezi: „Mi nem a 'műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát' tekintjük vizsgálódásaink végső céljának, hanem a *mű* komplex jelentőségének megvilágítását a *költő* és a *valóság* kapcsolatrendszerében. Világnézeti indulópontunkból következik, hogy a költői *egyéniesség* kibontakozását és a költő valóságélményeit (ideértve most az intellektuális élményeket is) igyekszünk a maguk valóságos dialektikus kölcsönhatásában 'ábrázolni', nem tagadva sem az objektív körülmények *döntő* szerepét ebben a mozgásban, sem a szubjektív, egyedi tényezők szerepét a költői reagálás kialakításában.”, Pándi tehát tudatosan a *világnézetet* avatja a kulcsfogalmak – és viszonyaik – fundamentumává, s ezáltal egy olyan átfogó kategóriarendszert teremt, mely a műelemzést folyvást a legegyetemesebb összefüggések közegebe emeli, s amely markánsan érvényesíti az irodalom és az irodalomtudomány – ma gyakorta előítéletekkel, szemérmességgel kezelt – elkötelezettségének szempontjait, értékelméleti vonatkozásait.

Közismert, hogy a híres Horváth János-i „szerepjátszás”-elmélet alapjainak és különféle vetületeinek árnyalt, szigorúan tárgyias kritikája az első kiadás megjelenésének idején fölöttébb aktuális szakmai-ideológiai küldetést teljesített: a polgári szellemiségű irodalom-felfogás legrepresentatívabb magyar változatának és a marxista álláspont vezérlő eszményeinek sokoldalú, a

meghaladás és az értékörzés jegyében végigvitt szembesítését. A mű azonban – jóllehet, csupán indirekt módon – ma is rendelkezik polémikus alkatú jelentésövezetekkel, hiszen a Pándi által követett módszer karakteres elvi ellentétben áll az irodalom egyikúán értelmezett – mintegy hermetikus zártásként tételezett – „immanenciájára” épülő törekvésekkel. Ebből a nézőpontból szintén orientáló hatású a *János vitéz* nagyszabású értelmezését bevezető, fontos elméleti kérdéseket tudatosító kommentár: „Az írói alkotások mindig keresztülmennek egyfajta jelentésredukálódáson a későbbi korok laikus olvasóközönségében, s ez a redukálódás különösen nyilvánvaló a jelentésüket így vagy úgy közvetetten érvényesítő művek esetében. (...) ez a jelentésszűkülés nem a mű objektív súlyvesztése, hanem a mű korán kívül álló olvasó önkéntelen és szubjektív 'csonkítása'. Ami korántsem jelenti azt, hogy a kívülállásból fakadó spontán és részleges csonkításokkal ne járhatna együtt részleges jelentésgyarapodás is. (...) Az elemző feladata nem lehet más, mint hogy visszanyúljon a mű eredeti, objektív jelentéséhez, s kikerülve a jelentéscsonkítások csapdái – érvényesítse az elemzésben a többletet, amit a távolság nyújt a mű megítéléséhez.” Pándi e munkában vázlatosan kifejtett recepcióelvei az adekvát értelmezési lehetőségek szükségzerű korlátozottságát hangsúlyozzák.

Aktuális kérdéseket érintenek a monográfia gondolati fősodrának szüntelenül nagy nyomatókat szerző stílustipológiai szempontjai, következtetései. Pándi meggyőződése szerint – igen leegyszerűsítetten fogalmazva – a romantika hatásai alól Petőfi költészete sem vonhatta ugyan magát ki, jónéhány vonása kizárólag ezek felől közelíthető meg, de az életmű – legelembb tendenciáiban, lényegi sajátosságaiban – alapvetően realista jellegű. A korai alkotások világának „egésze realista funkciót tölt be a költő útján és a magyar líra történetében. Petőfi költészete erősen romantikus a háttere, lírai előzménye, s úgyszólván valamennyi lírai válfajban kimutatható a romantikus gyakorlat keveredése a realista igénnyel, és – Petőfinél – a realizmus győzelme.” Ez a módosító hangsúlyokkal átszőtt részlet még nem szerepelt az első kiadásban, azaz Pándi – miként maga is jelzi – árnyaltabbá formálta idevágó nézeteit: a korábbiaknál immár nagyobb jelentőséget tulajdonít a romantikus jegyeknek, annak az átfogóbb irodalmi közegnek, melyben a fiatal Petőfi kikristályosította szuverén költészeteit.

Úgy véljük, a realizmus kulcskategóriája Pándi Pál alkalmazásában kettős jelentésű: stílustörténeti és általánosabb esztétikai mozzanatokat egyként magában foglal, de e kölcsönhatásos dualizmuson belül – mindenekelőtt a téma karakteréből eredően – az előbbi a nyilvánvalóbb, a meghatározó szerep. A műbeli realizmus-fogalom tehát elsősorban a romantikával alkot reflexív viszonyt, ebben a konfrontatív kapcsolatban bontakoznak ki perdöntő ismérvei (valóságközelség, természetesség, az egyéniség hiteles kifejezése stb.). Amikor viszont e kategória eleven értékmérő funkciót szerez, amikor a magasabb rendű művészet lényegi attribútumává magasodik, és a valósághoz fűződő hív alkotói viszony jelölőjévé, progresszív eszmények foglatatává szélesedik, akkor az esztétikai szintű realizmus-elv fontos kritériumait is bevonja jelentéstartományába. Szükségszerűen, hiszen Petőfi lírájának számos övezete e legtagabb értelemben vett realizmus egyik konkrét történeti alakváltozatát képezi. Csupán utalni kívánunk itt arra, hogy az irodalmi stílusáramlatok egymáshoz való viszonyát – elvontan szemlélve – főképp a pusztán *más*-ság jellemzi, így nem állíthatók semmiféle zárt hierarchikus rendbe, értékminősítő rangsorba. Például: a rokokó – kizárólag stílustipológiai szempontból – sem alá, sem fölé nem rendelhető, mondjuk, a szentimentalizmusnak vagy az impresszionizmusnak. A főntebbi mellérendelés alól tehát mindössze egyetlen esetben van kivétel: amikor a XIX. század európai irodalmának néhány jelentékeny vonulatában a stílustörténeti és az esztétikai realizmus-fogalom jelentésköre, érvényességi területe a korábbiaknál sokkal nagyobb mértékben egybeesik. (A realizmus e kétféle fogalmát, a közöttük levő különbségeket és összefüggéseket részletesen – s számunkra mértékadóan – értelmezi Sötér István *A „másik” természet* c. tanulmányában.) Ez az érintkezés Pándi könyvében nem válik ugyan explicitté, de a mű határozott értékállításai mégis világosan jelzik: Petőfi költészete kivételessége, nagysága abban gyökerezik, hogy – e kategóriarendszerben gondolkodva – már a korai versekben tetet öltött korszakos líratörténeti fordulat végeredményben *kettős* jelentőségű. Mert a kiteljesedő stílusváltás a művészet realista hagyományainak autonóm minőségű megújítását is magában foglalja.

A monográfia alaptételei szerint Petőfi korai költészete különféle területei szervesen összefüggenek, „egységes fejlődési tendenciára”

vallanak, melynek középponti tartalmait a mind erősebbé váló egyéniség „önkifejezésének” expanziója, az adott világ uralkodó normáit, viszonyait már ekkor számos konkrét formában elutasító „kivülállás”, a társadalom számkivettjeivel való – a népiességet majd népiséggé változtató – közösségvállalás, a liberalizmus és a demokratizmus kezdeti egybekapcsolódásának fokozatos megszüntetése alkotják. Pándi koncepciójának e fő vonalai szerintünk ma is egy korszerű Petőfi-kép kereteit nyújtják, ezeken tulajdonképp belül maradó, elsősorban hangsúlymódosító jellegű kommentárjainkat itt mindössze két – de általunk egyként igen lényegesnek ítélt – témára összpontosítjuk: a „kivülállás” kérdéskörére és a *János vitéz* értelmezésére.

Pándi könyve sokoldalú érveléssel bizonyítja, hogy a fiatal Petőfi – sorsfordító választásaiival, formálódó magattartásaszemélyeinek, személyiség-alakító elveinek küzdelmes érvényesítésével – egy olyan plebejus elkötelezettségű művész-értelmiségi életforma pragmatikus és szemléletbeli alapjait teremti meg, mely csak a feudális világ normarendszerével szemben, véle folytonosan konfrontálódva igazolhatja önmagát. A *János vitéz* előtti periódus átfogó sajátosságait elemezve Sötér István is utal e kezdeti kívülállás alkotására: „Az 1842–44-es korszak Petőfije nem forradalmár még – de máris: zendülő, lázadó, plebejus. Büszkedése, daca – éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkierje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall – s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.” Ugyanakkor e pályaszakasz politikai ihletésű, közvetlen társadalmi élményeket kifejező alkotásai között – miként ezt Pándi szintén tudatosítja – nem lelhetünk olyat, amelyik „expressis verbis radikálisabb álláspontot hirdetne a szabadelvű, liberális politikánál”. Végeredményben: „Petőfi ekkor még nem állott kialakult plebejus demokratikus politikai platformon, nézetei között jelen voltak a liberális ellenzékiesség eszméi is, az ösztönös plebejus tiltakozás indulatai is.” Pándi igen lényeges felismerése, hogy liberális ellenzéki eszmék és plebejus ösztönök, indulatok kettősége jellemzi Petőfi gyors tempójú ideológiai fejlődésének ezt a korszakát.

A monográfia gondolatmenete – egyik lehetséges közelítési módként éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogy az utóbbiak miképp módosítják az előbbiek hangsúlyait, tendenciáit.

Ezt a dualitást azonban ellentmondásként is értelmezhetjük, amely így a költő valóságos – plebejus karakterű – életszemlélete, magatartásformája, konkrét társadalmi pozíciója és a részleges beilleszkedést lehetségesnek ítélt, erre ösztönző helyzetadata között feszül. A liberális nemesi progresszió küzdelmeivel, legegységesebb céljaival azonosuló fiatal Petőfi azonban ekkor még nem fedezhette föl ezt az antinómiát, még reménykedhetett tehát abban, hogy a kívülálláshoz kötött normáit az adott világ, a polgárosodó feudalizmus uralkodó tendenciáin belül maradva is autentikusan képviselheti, elismertetheti. (Épp emiatt nem tartjuk valószínűnek, hogy *A királyok ellen* c. költemény 1844-ben keletkezett). Az alapvetően reformelvű politikai nézetrendszer, a néki megfelelő társadalomkép és a mind határozottabban plebejus alkatú személyiségjegyek kettősége – ennek nyomatékosabb kiemelése – számunkra mindenekelőtt azért lényeges, mivel e korai, átmeneti modus vivendi eredendő ellentmondásossága, konfliktusteremtő hatása majd (más, jóval konkrétabb motívumok sorával összefonódva) a költő további eszmélkedésének egyik legáltalánosabb érvényű, szubjektív mozgatójává válik. A *Felhők*-korszak intenzív vívódásai, végleges elkomorulása felé vivő folyamat elvontabb tartalmát voltaképp az itt rejlő antinómia éleződése és fokozatos tudatosulása, a meghaladás – számos minőségileg új fölismerést kikristályosító – kísérlete alkotja. Vagyis Petőfi először – a forradalmi eszmények kitisztulása és vállalása előtt – a teljes tagadás életérzéseinek, moralitásának, világképének jegyében alakítja ki a tényleges kívülállásnak megfelelő ideológiát.

A műelemzések sorában méltán kap kimagasló jelentőséget a *János vitéz* eszmei és poétikai-esztétikai sajátosságainak szisztematikus, részletes föltérképezése. Az elbeszélő költemény – összhangban a szakirodalom immár egyezményesnek tekinthető álláspontjával – Pándi Pál közelítésében is summázó érvényű alkotás, mely végső tartalmi konzekvenciáiban, legátfogóbb üzeneteiben „a népi felemelkedés vágyát-óhaját” fejezi ki. A mű tüzetes interpretációját épp e legáltalánosabb következtetés övezetében ítéljük továbbgondolhatónak, mert úgy véljük, hogy a *János vitéz* részben mást, többet sejtet, mint az eredeti népmesei vágytörténetek, noha – tegyük azonnal hozzá – korántsem direkt egyértelműséggel.

Kukorica Jancsi útja tehát szerintünk nem pusztán a „fölemelkedés” elvont igényét repre-

zentálja, hanem e mélyen értékelített folyamat végbementelének bizonyosságát, szükségszerűségét is. Ennek műbeli alapját – amint ezt már máshol (*Alföld, 1982. 6.) részletezőbben kifejtettük – a cselekmény, a jellembrázolás és az elbeszélés mód egészét átható organikus fejlődéseszmé képezi, melynek értelmében a potenciálisan meglevő képességeknek, értékeknek – előbb vagy utóbb – feltétlenül, szinte természeti törvényként érvényesülniük kell. Kukorica Jancsi, miként erre Pándi is utal, valójában nem fejlődik, „hiszen már az első jelenetek kész, határozott legénynek mutatják, akinek keménysége (például a mostohával szemben) félreérthetetlenül jelzi, hogy hivatott a rá váró feladatokra”. Küzdelmes útja tehát nem igazi fejlődés, hanem sokkalta inkább csupán „kifejlődés”, azaz tulajdonképp eleve adott minőségek egyre mélyülő manifesztációja: Petőfi hőse – a nép erényeinek megtestesítője – lényegileg mindvégig messzemenően ugyanaz marad, „csak” a körülményei változnak, a próbatételek fokozódnak. S e „kifejlődés” objektív törvényszerűségére vall az is, hogy Kukorica Jancsi minden szituációban az eredendőnek tűnő természetere szerint cselekszik, s eközben – javarészt öntudatlanul – folyvást a végső célja felé halad.*

Ebben az összefüggésrendszerben mintha a narrátor sajátos pozíciója szintén a „felemelkedés” bizonyosságába vetett hitet tanúsítaná, hiszen a Pándi által említett „kívülről-belülről” való látásmód értelmében itt egy plebejus elkötelezettségű, közösséget immár tudatosan választó művész-értelmiségi igazolja vissza a nép évszázados vágyait, és ez az elbeszélői státusváltás – feltevésünk szerint – állítólag alakítja át a valódi népmesék többnyire óhajtó érvényű hangoltságát. Pándi hitelesen állapítja meg, hogy a cselekmény a fokozás elvére épül, a kaland-sorozat két részének viszonyát kiváltképp ez határozza meg. Az egyre növekvő akadályok törésmentes leküzdése, az irrealitás övezetében kivívott győzelmek sorozata számunkra – e fokozás legbensőbb tartalmaként – a nép realitásbeli esélyeinek korlátlanóságát is sugalmazza.

A Kukorica Jancsi-k világához, törekvéseihez fűződő hiteles viszony így – az organikus fejlődéselv tükrében – kizárólag a maradéktalan azonosulás lehet. De épp e vonzó teljes közvetlenség az, amivel a forradalmári meggyőződés mind tudatosabb vállalása során, mint szép illúzióval, mindörökké le kell majd számolnia.

Pándi munkája – valóra váltva a „nehézfegyverzetű” monografikus vállalkozásokban rejlő esélytöbbletet – a korai Petőfi-alkotásokat széleskörű, gazdag viszonyítási mezőbe ágyazottan értelmezi, így téve lehetővé a művek történeti hitelességű közelítését, eredeti jelentésrétegeik mind teljesebb föltárását. S persze, az irodalmi, művelődési, ízlésbeli háttér részletes rekonstrukciója folytán válik igazán nyilvánvalóvá Petőfi rendkívüli nagysága is. Másfelől a monográfia e vonatkoztatási rendszer kibontásával annak az elterjedt hamis tudatnak a megszüntetését segíti, mely a irodalmi folyamatát pusztán a kimagasló jelentőségű költők-írók valamiféle lineáris sorozataként feltételezi. Pándi műve ezzel szemben épp arra figyelmeztet, hogy mennyire fontos az a közeg, melyből a korszakos tehetségek kiemelkednek ugyan, de amellyel számtalan vonatkozásban szüntelenül érintkeznek is.

A könyv új kiadása – végezetül – egy hiányt tudatosít: alapvető fontosságú, dolgozatainkban gyakran idézett irodalomtörténeti művek sokasága (pl. Horváth János nagyhatású *Petőfi-je*) napjainkra már-már hozzáférhetelenné vált. Szisztematikus, akár egy átfogó sorozat kereteibe fogott megjelentetésük véleményünk szerint a szűkebb szakmabeliek elemi szükségleteinek kielégítésén túl a szélesebb körű literátus vonzalmú olvasók igényeit is teljesítené. Természetesen, egy ilyen vállalkozás önmagában még nem lenne elégséges ahhoz, hogy számvetésre készítő, továbbgondolkodásra ösztönző irodalomtörténeti hagyományaink, értékeink intenzívebben beépüljenek a köztudatba. De mindenképp a szükséges feltételek közé tartozik.

Balogh Ernő

Napjainkban sokat beszélünk a komplex vizsgálatok szükségességéről. Nem öncélú igény ez, hanem feladat megszabta szükségesség. Bizonyos életművek vagy problémák megnyugtató elemzése lehetetlen a különböző tudományágak tanúságainak és szempontjainak felhasználása, figyelembevétel nélkül. Egy-egy fontosabb életmű, vagy jelentősebb művészeti vagy tudományos probléma feldolgozása vagy megoldása a túlságosan is szakosított tudományágak keretébe nem férnek be. Különösen érvényes ez, ha a 18. századi a tudományos és szellemi forradalom sodrában még csak nem is gondolt a modern szellemi és tudományos munkamegosztásra.

F. Csanak Dórának hatalmas feladatot kellett megoldania, amikor gróf Teleki József életét és művét feldolgozta. E nagy terjedelmű és mindig olvasmányos monográfiát a szempontok és megközelítések szerencsés sokfélesége jellemzi. F. Csanak éppen úgy foglalkozik alapkutató-sokkal, a levéltári és egyéb kéziratok anyag feltárásával, közlésével és értelmezésével, mint általános tudománytörténettel, politika- és társadalomtörténettel, kritikátörténettel és esztétikával. Alkalmazza az összehasonlító irodalomtudomány különféle lehetőségeit, mind a hatások és a befogadásokat, mind a lehetséges párhuzamokat elemzi. Művét állandó szembeállítás jellemzi, a 18. századi igényeket és tanúságokat összeveti a maiakkal. Így például hangsúlyozza, hogy a 18. században, de még a múlt század elején is, a szónoklat az irodalom hagyományos részét képezte, mára viszont a szónoklat egyre inkább kiszorult az esztétikai és irodalomtörténeti vizsgálat köréből.

Szerencsés ötlet volt, hogy könyve első fejezetében F. Csanak Dóra Teleki József életrajzának viszonylag rövid vázlatát adja, hogy az ott ismertetett tényekre a későbbiek során visszaatlasson, és ha szükség van rá, a korábnál részletesebben szóljon. Ezt teszi például, amikor Teleki nyugat-európai naplóit elemzi, vagy amikor az iskolaüggyel kapcsolatos feladatait mutatja be.

Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című kitűnő monográfiájában egy új és korszerű Orczy-kép alapjait rajzolta meg. Meggyőzően bizonyította Orczy Lőrinc szerepét Bessenyei szellemi fejlődésében, és bemutatta azt, hogy milyen erkölcsi bátorítást jelentett Mária Terézia ifjú testőrének az öreg és tekintélyes tábornok

költő figyelme, biztatása. Csanak Dóra, aki korábban Orczy Lőrinc és Teleki levelezését közzétette, Orczy Bíró elkezdte portréját rajzolja tovább. Hangsúlyozza, hogy Bessenyei és Teleki között semminemű kapcsolat nem volt lehetséges, és bemutatja a nagyon kétértelmű Teleki–Kazinczy viszonyt is. Kazinczy ugyan hangsúlyozta, mint F. Csanak idézi, hogy Telekinek jelentős szerepe volt a magyar költészet megújításában, az *Atyafiúi barátság oszlopa* című költeményét az új magyar irodalom legfontosabb alkotásai közé sorolta Bessenyei, Baróczy Sándor, Baróti Szabó Dávid és Révai Miklós egy-egy műve mellett, és már a Magyar Múzeumban is közölte verseit, – de F. Csanak elemzéséből kiderül, hogy Kazinczy véleménye korántsem volt mindig őszinte, és főleg nem egyértelmű. A Bessenyei–Teleki ellentét miatt Teleki nagybátyja, gróf Ráday Gedeon sem vehetett részt a Bessenyei-féle kezdeményezésekben, az a Ráday, akit Kazinczy és Édes Gergely szinte szent emberként tisztelt.

Rendkívül bensőséges viszony fűzte viszont Telekit Orczyhoz, derül ki F. Csanak kitűnően dokumentált monográfiájából, a két költő és politikus kölcsönösen tisztelte, becsülte, és támogatta egymást. Bíró Ferenc a Bessenyei–Orczy viszonyt tárta fel, Csanak Dóra Orczynak az ellentáborhoz, Telekihez és Rádayhoz való kapcsolódását mutatta be. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy Batsányi Orczy házában nevelkedett, akkor valószínűnek tűnik, hogy Orczy szerepe a felvilágosodás kori magyar irodalom és költészet újjászületésében sokkal nagyobb, mint azt hagyományosan gondoltuk, és Bíró Ferenc újraértékelési kísérletei igazolódtak. E két monográfia, Bíróé és Csanaké nyomán, kívánatosnak tűnik egy olyan részletes Orczy életrajz megírása, amely a generális társadalmi és irodalmi kapcsolatait a lehető legrészletesebben és legösszetettebben vizsgálja.

A könyv első részében, mint már említettem, F. Csanak Teleki József életének legfontosabb stádiumait mutatja be. A második rész címe *Az író és a tudós*. Ebben a részben Csanak első sorban Teleki naplóit elemzi, az ismertetett életrajz, és a naplójegyzetek állandó szembesítésével. Csanak a naplót pszichológiai, társadalomtörténeti és tudománytörténeti szempontból egyaránt vizsgálja. A monográfia olvasását és a tárgyalt problémák megértését nagy mértékben

elősegíti, hogy a szerző soha nem mulasztja el azoknak a ma már jobbra elfelejtett, – vagy csupán egy-egy tudományág szaktörténései által ismert – személyiségek bemutatását, akikkel Teleki kapcsolatba került. Így részletesen ír Daniel Bernoulli (1720–1780) svájci tudós, a neves matematikus, fizikus és anatómus életéről és munkájáról, aki Bázelen Teleki tanára volt. Bernoulli munkásságának és utóéletének bemutatása nem öncélú, hiszen Teleki tankerületi főigazgatóként a tőle tanultak alapján próbálta koncepcióit kifejteni. Mint Csanak Dóra elemzéséből kiderül, Teleki mint tankerületi főigazgató bukását éppen a politikai aritmetika követése okozta. Teleki a jozefinista iskolapolitikával ellentétben nemhogy csökkenteni, hanem növelni akarta a gimnáziumok, a tanárok és a diákok számát. Érvelését a jozefinista iskolapolitika vezetőivel szemben, akik hivatalosan az értelmiségi túltermelést akarták megakadályozni, Bernoulli módszereire hivatkozott. Úgyszintén a svájci tudós tanításait kamatoztatva vehetett részt egy nemzetközi vitában, amely a himlőoltás szükségességéről és veszélyeiről szólt.

Csanak Dóra könyve második nagy fejezetében részletesen foglalkozik Teleki leghíresebb művével, az *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* cíművel.

Csanak Dóra behatóan elemzi e Bázelen készült mű keletkezéstörténetét. A monográfia egyik erénye, az aprólékos környezetrajz, itt is érvényesül. Csanak bemutatja a bázeli értelmiségieket, mindenekelőtt Emmanuel Wolleb bírót, akinek házában Teleki felolvasta művét. Csanak ismerteti a francia nyelvű mű magyar és latin fogadtatásait és kritikai fogadtatását. Magyarázza, hogy miért tekintették annyian, így Galántai Fekete János is, Voltaire-rel polemizáló alkotásnak. E ponton némiként módosítanám azt, amit Csanak Dóra Leibniz utóéletéről, illetve a Voltaire–Leibniz viszonyról ír. A *Candide* nem Voltaire egyetlen és utolsó szava a német filozófusról. (Csupán zárójelben jegyzem meg, én magam, személy szerint, a *Candide*-ot sem tartom – a közfelfogással ellentétben – Leibnizzel vitázó műnek, de ez értelmezés kérdése, amit nem itt kell mérlegelni.) Voltaire a *Candide* kiadása előtt is, meg után is, a legnagyobb tisztelettel beszélt Leibnizről. A *Temple du goût* című verset és prózát keverő esszéjében – nyilván Fontenelle hatására – latin nyelvű versei alapján befogadta Leibnizet az „izlés templomába”, és soha sem zárta ki onnét, noha az esszé, élete folyamán többször is,

radikálisan átdolgozta. A *Siècle de Louis XIV*-ben pedig a német gondolkodót a valaha is élt legegységesebb szellemnek nevezi.

Csanak több ízben is elemzi a Teleki–Rousseau viszonyt, így Teleki naplója, az *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts*, és egy szónoklat alapján. Az utóbbi 1766-ban hangzott el Szabó Sámuel vásárhelyi kollégiumi tanár beiktatása alkalmából. Ennek a szónoklatnak az elemzése, és összehasonlítása Rousseau nevezetes művével, a *Discours sur les sciences et les arts* című alkotásával a monográfiájának egyik legmeggyőzőbb fejezete. Kiváltképpen érdekes az összevetés, hogy mit jelent a tudomány fejlődése Erdélyből nézve, mi a tudós szerepe Erdélyben, – és Franciaországban. Itt említem meg, hogy Csanak minden egyes problémát többfajta szemszögből tárgyal: Teleki személyiségén, a szűkebb családi körön, az erdélyi hagyományon, a magyarországi protestáns hagyományon keresztül, és végül az európai fejlődés szempontjából. Műve ezért rendkívül értékes hozzájárulás a felvilágosodás speciálisan magyar és erdélyi speciálisan protestáns, jozefinizmus előtti, majd alatti változatának megértéséhez. Megítélésem szerint könyvében csupán egyetlen lényeges eszmetörténeti problémával marad adós. Csanak több ízben is említi, hogy Montesquieu hatott elsősorban „politikai ideáljaira”, és kiváltképpen az *Esprit des Lois* befolyásolta. Pusztán deklaráción túl azonban Csanak soha sem megy, noha egy olyan szembevetés, mint Rousseau és Teleki, vagy akár Voltaire és Teleki esetében történt, mind Teleki politikai, társadalmi nézeteit jobban megvilágítaná, mind a 18. század magyar politikai gondolkodás értékelését és vizsgálatát elősegítené. Hogyan értékelté Teleki Montesquieu-t mennyiben követte a nemességről és az uralkodóról vallott nézeteiben, egy felvilágosultabb rendi álláspont kidolgozásában, ez részletes és konkrét elemzést igényelt volna. Csanak Dóra megemlíti, hogy pécsi beszédében, amit mint tankerületi főigazgató mondott, Teleki Montesquieu nyomán lényegében azt állítja, hogy II. József a magyaroknak köszönheti trónját. A beszéd értelmezése során úgy tűnik, mintha Montesquieu vagy különösképpen Teleki valamiféle szerződésmélet alapján állna. Holott Montesquieu egyike azon 18. századi francia gondolkodóknak, akik a *Contrat social* egyetlen változatát sem fogadták el.

A pécsi beszéd elemzése egyébként Csanak Dóra kitűnő stílusérzékét és problématudatát

jellemzi. Kimutatja azt, hogy Teleki a jozefinista politika célkitűzéseit támogatja akkor, amikor hangsúlyozza, hogy a Nagy Lajos alapította egyetemen sem volt teológiai fakultás, a pápa határozott kívánságára.

Fontos fejezeteket szentel Csanak Telekinek, a mecénásnak, a műemlékvédőnek, a könyvgyűjtőnek és a könyvtártámogatónak. Külön alfejezetben szól Mátyási Józsefről, Teleki tükáráról, akinek verseire, *Pestre egy jó Barátomhoz*, vagy *Ötvenkét jó nappal mulatságos egy óra* címűekre, mint fontos forrásanyagra, a monográfia egyéb helyein is hivatkozik. A Mátyásinak szentelt fejezetet azért tartom jelentősnek, mert e lényegében teljesen elfelejtett költő megismertetéséhez és újraértékeléséhez

hozzásegíthet. Mátyási József egyike azoknak, a 18. század végi magyar költőknek, akiknek művéből érdemes lenne egy jól válogatott kötetet megjelentetni. Az 1954-es kecskeméti kiadás visszhangtalansága nem kell, hogy megriasszon.

Könyvtártörténészek és irodalomtörténészek, eszmetörténészek és tudománytörténészek, a magyar irodalomtörténet kutatói és az összehasonlító irodalomtudomány művelői egyaránt haszonnal forgathatják Csanak Dóra monográfiáját, amely az elmúlt két évtizedben megújult magyar 18. századi kutatások egyik legjelesebb eredménye.

Ferenczi László

KÓKAY GYÖRGY: KÖNYV, SAJTÓ ÉS IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Bp. 1983. Akadémiai K. 234 l.

A tanulmányok tartalma és a szerző vizsgálódásainak tárgyköre a magyar felvilágosodás kori kultúra sajátos szempontú kutatásának eredményeit tárja elénk. A szerzői elgondolás szerint címbe foglalt szavak s fogalmak, könyv, sajtó, irodalom és felvilágosodás összefüggése is utal a megközelítés szempontjaira, hangsúlyozza a szellemi, irodalmi élet közvetítőinek szerepét, különös tekintettel az újabban föllendült sajtó- és könyvtörténeti kutatásokra. S éppen ez a jellemzője Kókay egyéni kutatói módszerének. Az irodalomtörténetírás által meglehetősen elhanyagolt forrásterület alapos ismerőjeként tanulmányozza az irodalmi megújulás jelenségeit, a nemzeti újjászületés magyarországi úttörőinek (Besseneyi, Kazinczy) munkásságát.

A hazai és kelet-közép-európai polgári átalakulással, nemzeti megújulással és a felvilágosodással kapcsolatos széles medrű művelődéstörténeti folyamat kutatása erőteljesen foglalkoztatja a szakembereket. Figyelmük kiterjed a társadalomtörténet művelődési területeire, amelyek a korforduló szellemi, művelődési, politikai mozgalmainak megközelítésében döntő tényezőknél bizonyultak. A szerző évtizedes munkássága is egyik ilyen megközelítési irányban bontakozott ki s jutott el alapvetőnek értékelhető új eredményekhez. Ezek a kor összetett irodalmi és nyelvi törekvéseivel, anyanyelvi mozgalmakkal összhangban kiterjednek a politikai porondon küzdő írói értelmiség (Rát Mátyás, Hajnóczy József, Batsányi János, Görög

Demeter) tevékenységére, a társadalmi, világnézeti, műveltségi és öntudati összetevők alakulására; föltárják hogyan került szembe egymással a hagyományos rendi nemesi gondolkodás és az új polgári felfogás az irodalomban és sajtóban; megjelölik, melyek e folyamat eszmetörténeti és irodalomszociológiai tényezői a vizsgált jelenségek szemszögéből. Kókay bevonja vizsgálódásai körébe a művelődéstörténeti (filozófiai, vallási, politikai, művészeti stb.) tudatformákkal kapcsolatos problémákat, rámutatva bizonyos közép- s kelet-európai fejlődési sajátosságokra is.

A gyűjteményes kötet rávilágít arra a kevésbé föltárt jelenségre is, hogy milyen módon hatolt be a felvilágosodás ideológiája a magyarországi társadalmi rétegekbe. A kutatás jobbra a kiemelkedő írók főbb alkotásaira fordított nagyobb figyelmet. Kókay is kellő figyelmet szánt nekik. Erre jó példa a kulcsszerepet betöltő Besseneyi életpályája arányos szemléltetése. Az előítélet nélküli Ember (Der Mann ohne Vorurteil), illetve Besseneyi György és a bécsi udvari könyvtár kérdéskörét elemző írást követően a szerző megvilágítja a Bécsből visszavonult filozófus író és gondolkodó, a „bihari remete” eszmevilágát; egy még nem publikált dolgozata szól Besseneyi akadémiai programtervezetét kiegészítő, *Beszéd az országnak tárgyáról* (1802) c., második akadémiai tárgyú röpiratáról. Kazinczy szerepe is a tanulmánykötet koncepciójával összefüggésben kerül bemutatásra; Kazinczy és az első

magyar újságok, ill. Kazinczy és a korabeli magyar könyvtárak kérdését elemezve. Kó kay emellett tüzetesebben is vizsgálja a könyvek sorsát, az írók-olvasók viszonyát, a sajtó és a könyvtári intézmények funkcióját, az újságala-pításokat (pl. magyar, német, szlovák újságala-pítási kísérleteket), és az új olvasóközönség szerveződésének feltételeivel kapcsolatos problé-mákat. A korabeli társadalmi rétegződésen belüli változások, illetve a művelődési viszonyok módosulása következtében lényegesen megvál-tozik a szerző, az írói alkotás, a nyomtatott könyv és az olvasó viszonya, az írás és az ember kapcsolata, egymásra hatása.

Mindez összefügg a nemzeti kultúra kiformá-lódásával, megújulásával, de összekötő kapocs az egyetemes művelődéstörténet láncolatában is. Ennek alátámasztására a kínálkozó példák közül a korábban méltatlanul elfelejtett Rát Mátyás göttingai indíttatású munkásságát jellemző (Híd Kelet és Nyugat között) írásokat említhetjük, vagy a külföldet járó magyarok, Teleki Sámuel (bécsi, bázeli, párizsi, utrecht), Széchenyi Ferenc (prágai, drezdai, berlini, cambridge-i), a kevésbé ismert Keresztési József (helvéciai), a sárospataki Rozgonyi József (wittenbergi, drezdai), a Magyar Hírmondóban beszámoló ismeretlen diák (göttingai) könyvtári élményei-ről szóló beszámolóra utalhatunk. A szerző tanulmánygyűjteménye összhangban áll azokkal a nemzetközi kutatásokkal, amelyek különös hangsúlyt helyeznek az irodalomszociológia említett ágának tanulmányozására.

A szerző s kötet szerkesztő helyesen jár el a nemzeti hagyományok értékelése szemszögéből, amikor a jozefinizmus, a nemesi reformizmus és a jakobinizmus problematikájának elemzése után a felvilágosult kultúra átmentéséről, a nemzeti művelődésről – népművelődésről, a hagyomá-nyok őrzőiről és feltáróiról értekezik. Hang-súlyozza a modern nemzeti érzés ösztönző erejét, valamint a nemzeti gondolat és társa-dalmi haladás szükségszerű egységének követel-ményét. Nem feledkezik meg a Habsburg-monarchia keretén belüli nacionalizmusok retrográd vonásairól, sem a nemzeti öntudat fölbresztésére irányuló, a különféle társadalmi, etnikai, nemzeti közösségi törekvések összetett jellegéről. A tanulmányok elvi s módszertani tanulságai egyaránt fontosak, hiszen a mintegy negyedszázadot átfogó (1780–1805) időszak kezdete a kelet-európai nemzeti megújulás mozgalma történetének.

Irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliog-ráfiánk úttörői is ez utóbbiak közé tartoznak; közülük négy tudós (Czwittinger, Horányi, Sándor, Kovachich) arcképe található a tanul-mánykötet befejező részében. A több mint két évtizede (1957–1960–1961) készült írások közlése vázlatosságuk mellett is indokolt, s együvé kerülésük súlypontoszerűen tagolja a kötet utolsó fejezetének többretű anyagát. A szerző érdeklődése összefügg azzal a munkássá-gával is támogatott alapelvvel, hogy a bibliográ-fiai dokumentáció nélkülözhetetlen segédesz-köze az irodalomtudományi kutatások két összetartozó fő ágazatának, az irodalomtörténeti és irodalomelméleti kutatásoknak. A nemzeti vagy irodalmi bibliográfia fejlődéstörténeti összefoglalását elősegíthetik az előzményekkel kapcsolatos arcképszerű tanulmányok, a XVIII. századi úttörő munkálatokra vonatkozó részlet-kutatások, amelyek a XIX. század első feléig, az irodalomtörténetírás kialakulásáig vezetnek. Ez az első szakasz felöleli a magyar bibliográfiáról első kísérleteit, a literatúratörténetre s az irodalmi életre utaló anyagot a katalógusoktól és lexikonoktól az írói életrajzi szótárakig, az ún. bio bibliográfiáig, jelzi a „historia literaria” felbomlását kísérő gyűjtőmunkák és egymást kiegészítő bibliográfiái összegezek születését.

Horányi, Sándor és Kovachich már annak a folyamatnak képviselői, amikor a korábbi kezde-ményeket, változó, bővülő, ám hasonló módszerű bibliográfiák szótárakat felváltja a régi tudományosságot összegező, egyben azokon túlmutató kézikönyvszerű irodalomtörténet. Ez fejlődéstörténeti fordulatot is jelez, nevezetesen a bibliográfia és az irodalomtörténet szétválását, illetve önállóságát. A nemzeti bibliográfiának az irodalomtörténettől, ill. az irodalomtörténet-írásnak a bibliográfiától való fokozatos elkülö-nülési tendenciája hangsúlyozandó mind a bibliográfia, mind az irodalomtörténet további útja szemszögéből, különös tekintettel ez utóbbi disciplina saját tudományos módszereire, s az irodalomfogalom új értelmezésére.

A különféle hazai bibliográfiai kísérleteket számon tartó kortársi munkának, kiegészítő vagy továbbfejlesztő folyamatnak vannak kelet-közép-európai párhuzamai is. Kó kay írásainak első megjelenését követő két évtizedben publi-kált nemzetközi kutatási anyagok lehetővé teszik a témakör további külföldi összefüggések irányában történő kitágítást, s a fent említett arcképvázlatok további árnyalását. Józef

Maksimilian Ossoliński újabban kiadott levelezéséből például kiderül, hogy a XIX. század elején érintkezésben állt Horányi Elekkel és Kovachich Márton Györggyel, s kölcsönösen támogatták egymást magyar és lengyel vonatkozású források felkutatásában. Ossoliński nemcsak Horányi Memoria Hungarorumát ismeri, hanem Veszprémi Sussincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographiaját is. Az 1790. óta Bécsben lakó tudós, főúri mecénás, literátor, könyvtáros és művelődéstörténész lehetővé tette, hogy Horányi készülő Memoria Scriptorum Scholarum Piarum egyetemes lexikonához „ad viros illustres e Scholis Piis Polonos et Lithuanos” gyűjtőmunkát folytathasson Ossoliński bécsi könyvtárában. Horányi enciklopédikus vállalkozása (1808–1809) csupán néhány évvel előzte meg a hasonló típusú (Vita et scripta... Red. Szymon Bielski. Varsoviae 1812) lengyel piarista lexikont. Ez az egybeesés azért is figyelemre méltó, mivel Kókay írásai-
ban: Magyar Nemzeti Múzeum jubileuma, s Nemzeti Könyvtárunk megalapítása kapcsán méltatott gróf Széchényi Ferenc is levelezésben állt Ossolińskival; megküldte neki könyvtára nyomtatott jegyzékét a Catalogus Bibliothecae Hungaricae kiegészített köteteit is. Ez a kapcsolat ösztönzőleg hatott Ossoliński több kötetes életrajzi szótárral kombinált könyvjegyzékének elkészülésére, ami a nevezetes Bibliotheca Ossolińskich alapjául szolgált. Ha a könyvtári intézmények Kókay írásaiban is kidomborított problematikájához számítjuk a magyar- és lengyelországi bibliográfusok felvilágosodás kori rokon törekvéseit és hasonló módszerekkel gyűjtött s szerkesztett, műfajilag közös család-

fához tartozó kiadványait, a kötetben tárgyalt Széchényi, Horányi, Kovachich példája nyomán adva van a lehetőség az összehasonlító kelet-közép-európai szempontú könyvtártörténeti s bibliográfiai fejlődéstörténeti kutatások továbbfejlesztésére.

A kötet tudományanyaga érintkezik Kókay egy másik eredményesen művelt kutatási területével, a sajtótörténettel. A magyar sajtó története 1705–1848 c. munkának nemcsak szerkesztője, hanem egyik szerzője is volt. Mértéktartó s józan álláspontnak tartható Kókay eljárása, hogy a sajtóval kapcsolatos kutatásainak csak azokat az eredményeit közli tanulmánygyűjteményében, amelyek „túlnöttek a hírlap- és folyóirat-történet körén”, s ezért vagy kimaradtak, vagy csak vázlatosan kerültek a sajtótörténeti szintézisbe. Különösen célszerű volt ezek összefoglalása az irodalmi élet és a sajtó, a korabeli szociológiai szempontú vizsgálatok, az írók és olvasók közötti közvetítő eszközök vonatkozásában. A szerző bibliográfiai tájékozottsága, széles horizontú könyvtörténeti és sajtótörténeti áttekintése jó alapot szolgált az irodalmi jelenségekkel szervesen összefüggő tanulmányokhoz. Erről tanúskodik a korszakot megbízható filológiai alapossággal föltáró tanulmánygyűjtemény, amely tartalmában is kifejezi a címében foglaltakat: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Kókay György új kutatási eredményeinek közzététele ösztönzést nyújt a korszak kultúrájának sajátos összefüggéseit, mélyebb föltárását célzó vizsgálatok föllendítésére.

Hopp Lajos

CSATKAI ENDRE: KAZINCZY ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK (1925).

Szerkesztette: Galavics Géza. Bp. 1983. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport 139 l. 36 t.

A Kazinczy-kutatók előtt jól ismert Csatkai Endre neve, rövidebb közleményeivel, „kis színes”-eivel, a levelezésből vett adatok alapján írt tanulmányaival a Kazinczy-életmű művelődéstörténeti vonatkozásaira világított rá, egy közleménye (Magyar Könyvszemle 1959: 360–363.) pedig Kazinczy könyvtárának egy „kolligátumát” mutatta be. Csatkai Endre tanítványai, barátai tudták, hogy még 1925-ben Császár Elemérhez benyújtotta doktori értekezését Kazinczy és a képzőművészetek „viszonyáról”; de azt is tudták, hogy a szerző

mostoha körülményei nem engedték meg a doktori értekezés kinyomtatását. Pedig – sóhajt föl a recenzens – hány tévutat, bizonytalan mozdulatot takaríthatott volna meg a Kazinczy-kutatás, ha Csatkai dolgozata a 20-as években napvilágot lát. Mennyivel előbb és könnyebben honosodott volna meg a „neoklasszicizmus” gondolata, talán Szauder Józsefnek sem kellett volna az olasz irodalomtudomány fogalmi készletéből magyar viszonyokra alkalmazni, hanem támaszkodva Csatkainak gyűjtő munkájára, rendszerezésére, eredményeire, magyar előzmé-

nyekből is ugyanoda vezetett volna a neoklasszicizmus kiváló magyar kutatójának útja. Az elmondottakból következik, hogy mindenképpen érdemes volt Csatkai Endrének 1925-ös értekezését kiadni, még akkor is, ha Rózsa György utószava az azóta megjelent e tárgyú munkákat összegzi, és Szabó Péter hely- és névmutatója mintegy kiegészíti, továbbviszi Csatkai disszertációjának eredményeit. Ugyancsak Rózsa Györgyöt dicséri az ötvenkét képmelléklet, amely Kazinczy képzőművészeti érdeklődését dokumentálja egyfelől, másfelől azt a keretet segít körvonalazni, amelyen belül fejlődött Kazinczy érdeklődése. Az előző írást Zádor Anna, a pályatárs, kutatótárs, a jóbarát vállalta, Csatkai pályájának emlékezetével eleget tett annak a követelménynek is, amelyet Lessing Emilia Galotti c. színdarabja egy jelenete nyomán maga Kazinczy is a portréfestészet titkának tudott.

Helyesen állapítják meg a kötet munkatársai, hogy Csatkai egészen korán alkalmazta az interdiszciplináris kutatás elveit és módszertanát. Nem tisztán képzőművészeti vonatkozású ez a dolgozat, hanem a képzőművészet és az irodalomtörténet szempontjai egyaránt érvényesülnek. Lényegében ezzel is Szauder előtt járt Csatkai Endre.

A könyvnek máig hervadhatatlan érdeme, s ez biztosítja olvashatóságát, frissességét, hogy az 1924-ig megjelent szakirodalom, Kazinczy-levelezés, részben Kazinczy-cikkek alapján föl-tárja: mikor mit írt Kazinczy az egyes képzőművészeti ágakról, a festőkről, a szobrászokról, a rézmetszőkről; a képzőművészeti élmény hogyan nyilatkozik meg irodalmi alkotásaiban, Kazinczy képzőművészeti elvei érvényesülnek-e esztétikai nézeteiben általában és az irodalom-esztétikában különösen; mennyire sikerült Kazinczynak magyar nyelvű terminológiát teremtenie a képzőművészeti írásokban; hatott-e a képzőművészeti gondolat a Kazinczyt követő nemzedékre?

Csatkai Endre alaposan „kicédulázta” a Kazinczy-levelezés 1924-ig megjelent köteteit. Anyaggyűjtése imponáló, és csak sajnálhatjuk, hogy ez a mostoha életkörülmények miatt nem terjedhetett ki a kéziratok hagyatéokra. Csak utalhatunk ezúttal pl. *A düsseldorfi galériát* ismerető Kazinczy-írára (OSzK Kt. An. Lit. 2951.), Guido Reniért itt is lelkesedik. Ugyancsak sajnáljuk, hogy mindeddig nem került sor Kazinczy Ferenc rajzainak összefoglaló jellegű bemutatására. Nemcsak a Csatkai Endre által is

említett adat, hogy ti. budai fogságát rajzolással enyhítette, ösztönözhetne arra: Kazinczynak leveleiben, hagyatékában bőségesen fellelhető rajzait értékelhetné már valaki, vagy legalábbis a képzőművészeti érdeklődés szerves részeként tarthatná számon. Mint oly sok másban, e téren sem mérhető Goethehez: de közös a képzőművészeti érdeklődés, az élmények, a látvány rögzítésének kísérlete rajzzal vagy tussal, sőt, közös az árnyékrajzok szeretete – és művelése. Ez utóbbiakat Rexa Dezső adta ki, hivatkozott rájuk remekművű tanulmányában, a *Veteris vestigia flammae*-ban Szauder József. Visszatérve Csatkai Endre dolgozatához: hatalmas anyaggyűjtését áttekinthető szerkezetbe rendezte, egymástól jól elváló tárgykörök szerint, élvezetes előadásban adja elő, anekdotikus betétekkel fűszerezve. Ez Csatkai előadásmódjának később is sajátossága maradt. Mint ahogy a művelődéstörténeti, látszólag jelentéktelen apróságok kedvelése is. Mindez nem jelenti a távlatok mellőzését, az akár világirodalmi, európai képzőművészeti jelenségek elhanyagolását. Csatkai Endre megelőzve Bán Imrét és Szauder Józsefet teljes joggal tulajdonítja winckelmanni és részben goethe-i ihletésnek Kazinczy klasszicizmushoz fordulását. Csatkai Endre említi, hogy börtönfogságában jutott Winckelmannhoz. Feltehetőleg (bár ki tudja ezt teljes biztonsággal megállapítani – ma már?) nem az utólagos jelenetezés céljából emelte ki Winckelmannból ezúttal nem az esztétikai, hanem az etikai vonatkozást, pontosabban szólva: az irodalom létfeltételeihez nélkülözhetetlen szabadság gondolatot, egybehangzóan a Szauder József által feltárt Szentjóni Szabó-pályamű alapvetőnek tetsző gondolatával: Kazinczy kiválasztja a megfelelő mondatot, ami helyzetéhez illik. „Miért nem emelkedhetik most a művészség annyira, mint a görögöknél? – Mert ahol szabadság nincs, mert ahol király uralkodik, ott a genie szárnyai mindég meg vagyunk nyirbálva...” És Szentjóni Szabó „esztétikai” következtetése: „Mindenesetre, az antikvitás emberei bennünket nem tehetségben, hanem célkitűzésben múlnak felül; az egyetlen, amit irigyelnünk kell tőlük: a szabadság” (Kenéz Győző ford.).

Ebbe a perspektívába állítva másképpen értékelhető Kazinczy Ferenc antikvitáskultusza, másképpen kapcsolódása a goethe-i Iphigéniahoz. Hiszen Csatkai Endre is idézi a kitélt, miszerint Kazinczy úgy véli, a goethei Iphigénia „az új kor legfelségesebb, leggőgögebb, leg-Raphaelibb míve”... S itt három tényezőt von

össze Kazinczy. Goethe Iphigenie-jének verses változatát, amely rajongásának tárgya; a második tényező behatőbb vizsgálatot érdemelne, ti. Kazinczy görögskultusza; a harmadik tényező a képzőművészeti érdeklődés, amely itt hasonlatképpen kerül elő, éppen nem Goethe intencióival ellentétben. Goethe *Antik und Modern* c. cikkét idézhetjük ide: „Er (ti. Raffaello) gräcisirt nirgends, handelt aber durchaus wie ein Grieche”. Ismét Kazinczy Goethéről, nem csupán a művészről, hanem az emberről is. „Goethével ismerkedjél-meg és Goethével és ismét meg ismét Goethével. S Lessingel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal (...) A többinek félve higgy, Goethének, kiben görög lélek, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköté a férfiúi erőt és az ifjú kor szépségét”.

A plaszticitásra törekvő Kazinczy szinte a görög szobrok megtestesülését látja Goethében, mintegy ama albumokat látja maga előtt Goethe-portréja megalkotásakor, amelyekben görög szobrokra lapozhatott rá. Már csak ezért is sajnálhatjuk, hogy csak kurta utalás erejéig van jelen Goro Lajos: *Wanderungen durch Pompeii*, Wien 1825. c. könyvének Kazinczy készítette ismertetése. Kazinczy szinte irigyli a magyar mérnököt, hogy eljutott Pompeiibe, leírhatta, amit ott talált, s hogy élvezhette az antikvitást a maga természeti valójában. Am ezen túl: Igaz Sámuel egy leveléből tudjuk meg, hogy Goro Lajos rajongott Kazinczy Sallustiusfordítása előszaváért (KazLev XIX. 161.), és azt is tudjuk, hogy a németül megjelent könyvet Kazinczy le akarta fordítani. Itt jegyezzük meg, hogy Hormayr Arch-iv-ja (Kazinczyhoz is eljutott, és nemcsak Kazinczyhoz) 1824-ben közölt cikket Pompeii-ről. De Goethehez vezetnek a szálak ama sokat emlegetett Gyps-Abgussok kérdésében. Kazinczy hasonlata, amellyel fordításprogramját egy levele utólagos korrigálásával is igazolni vélte, Goethe életvitelével, felfogásával hozta közeli rokonságba: a *szintén műgyűjtő Goethe ugyanis nem tudván megszerezni eredeti antik alkotásokat, legalább gipszmásolatban szerette volna maga előtt látni pl. weimari otthonában, de beletervezte e másolatokat pl. a weimari hercegek tiefurthi kastélyába is. A remekművek másolásának elve egyben életpótléknak is bizonyult: az utazás lehetőségétől megfosztott Kazinczy (és az utazásain meghihletett Goethe) így őrizte meg a számukra valódi szépséget. A képzőművészet és az irodalom területén egyaránt fontos – hitte*

Kazinczy – a remekművek példának követése, nem pedig a provincialitásba húzó originalitás, az önelégültségre valló eredetiség.

Mindezek a gondolatok *lényegében* kifejtethetők Csatkai Endre szövegéből, jóllehet ilyen levezetésekre nem vállalkozik, feladatának inkább és elsősorban az adatok feltárását érzi. Megkísérli, hogy Kazinczy képzőművészeti jellegű megnyilatkozásaiból szövegfelmárára, „esztétikájára” következtessen, s összefoglalásul – 1925-ben ez sem csekély eredmény – az alábbiakat állapítja meg: „Kazinczy a művészetből a következő fő elvet viszi át írásaiba: a másolásnak megfelelő fordítást kezdő irodalomban fölbe helyezi az eredetinek, és fő kötelességnek ismeri el az ideálizálást.” (33.) Másutt (63.) Lessing Laokoonjából indul ki Csatkai Endre, azt fejtegetve, hogy Lessing Homérosz alapján azt kívánja, „a költők ne a tárgyat írják le, hanem a tetszést, az elragadtatást, amit az okoz, s ezzel már magát a szépséget is rajzolják”. Ezután ezt az elvet alkalmazza Csengerly János értekezését segítségül hívva, a görög epigrammára, amely Kazinczynak is kedvelt műfaja volt. Itt nem hallgathatjuk el némi hiányérzetünket: már Csatkai Endre sem aknáta ki eléggé Kazinczy levelezését a *műfajelmélet* szempontjából, pedig ennek révén képzőművészeti analógiákat, vonatkozásokat is fölfedhetett volna. De amit hiba volna számon kérni egy doktori értekezésem, azt számon kérhetjük a Kazinczy-kutatáson. Doktori disszertációk azóta is foglalkoztattak e kérdésekkel, de az a rendkívül fontos kritikátörténeti probléma: mikor hogyan vélekedett az egyes műfajokról (konkrét művek kapcsán, illetve általában) Kazinczy, ma sincs még kellőképpen feldolgozva. Valamint Kazinczy látszólagos következetlenségei sem kaptak megfelelő magyarázatot. Csatkai Endre (63.) ügyesen szembesíti Kazinczynak egy „szép márványszobor”-ról (a vatikáni Apollóról, vö. KazLev XVIII. 235–237.) kifejtett véleményét azzal a magyarázkodással, amelyet a Zalan futása kurta-furcsa értékelése után adnia kellett. Csakhogy Kazinczynak Csatkai által idézett magyarázkodása éppen nem következetlenségről tanúskodik. Kazinczy az általa ambícióval fordított és színpadi előadásra szánt Emilia Galottiból idéz, „némasággal dicsérvük legszebben a művészetet.” Kazinczy nem szerette a Zalan futását, megborzadt párducus Árpád éneklőtől (talán nem elsősorban Vörösmartytól, inkább Horvát Istvántól és valószínűleg a Vörösmarty-eposzokra épített romantikus esztétikát megfogalmazó Toldy Ferencről),

s ezzel szembeszegezi Lessinget, a német klasszicizmust új szellemmel felélesztő esztétát, kinek *polgári drámájából* idéz (I. felvonás IV. jelenet, a herceg és Conti párbeszéde), méghozzá a művészetre vonatkozó passzuzt. Már önmagában az figyelemre méltó, ahogy a Zalán futásáról lényegében hallgat, s e hallgatását Lessing művészi felfogását tükröző idézettel menti. Idézhetne volna a festő Conti szavait is: szemmel kellene közvetlenül festeni, hiszen hosszú az út a szemtől a karig, az ecsetig, mennyi minden megy addig veszendőbe. De a festő tudja, mi minden ment veszendőbe, s erre legalább olyan büszke, mint arra, ami megvalósult. Raffaello (éppen Raffaello!) akkor is nagy festő lett volna, ha kéz nélkül születik. Tegyük ehhez hozzá, a herceg olyannyira elmerült Galotti Emilia képének szemlélésében, hogy meg sem hallja Conti fejtegetéseit. A Kazinczy által is idézett mondat pedig egyképpen hideg bók a művészeknek, és fölüeny magyarázkodás. Az irodalomtörténész azonban ezt a fejtegetést itt nem hagyhatja abba. Hanem fellapozva Vörösmarty színikritikáit. 1837. szeptember 28-án került színre a Pesti Magyar Színházban Lessing polgári szomorújátéka. Vörösmarty csupán az előadással foglalkozik, a darabbal nem. De szerepelemzése tömörségükben is Lessing mély megértéséről tanúskodnak. Solt Andor helyesen jegyzi meg: „Vörösmarty a szerepek felfogására, elmélyítésére vonatkozó tanácsaival azon volt, hogy biztosítsa a dráma színen maradását.” (Vörösmarty Összes Művei XIV. Bp. 1969. 424.) Nyilván mást látott Kazinczy, mást Vörösmarty Lessing drámájában, mást idézett Kazinczy, színikritikájában a Schiller felé mutató vonásokat emelte ki Vörösmarty. Kazinczy fordítóként és a klasszikus szépségek rajongójaként beleélte magát Lessing drámaírói világába (három Lessing színművet fordított magyarrá), Vörösmartynek nem Lessing volt a drámaírói mintaképe, jóllehet az Emilia Galottiban megjelenített udvari intrika, a könnyelmű, éltvágyó hercegnek majd Victor Hugo egy királyfigurájában visszatérő alakja bizonyára foglalkoztatta. Vörösmarty, a drámaíró nem Lessing *félelem és részvét* elvét tette a magáévá.

Csak dicsérettel emlékezhetünk meg a sajtó alá rendezés, a szerkesztés nem könnyű munkájáról. Lényegében változatlan szöveget kapjuk a disszertációnak, néhány, a szerkesztő szerint elhagyható, az akkori olvasónak szóló (aktualizáló?) mondat kivételével. Vitatható eljárás viszont a következő: „Ezenkívül a szöve-

gen néhány kisebb, a mai nyelvhasználathoz és helyesíráshoz inkább alkalmazkodó stílári változtatást tettünk.” Jó lett volna ezt egy-két példával érzékeltetni.

Azt viszont elképzelhetőnek tartottuk volna, hogy néhány adathibát kijavít a szerkesztő (nem stíláriát). Mindenesetre kár volt *Felsőmagyarországi* Minervaként meghagyni a *Felső Magyar Országi* (vagy Felső Magyar-Országi) Minervát, Erdélyi *Múzeum*ként a Muzéumot. Néhány elírás talán magyarázatot kaphatott volna: Schlözer Gagstadtban született, így nem „erdélyi származású” (történet)író (19.), a nevezetes winckelmanni terminus *edle Gröföbeként* kerül elő (27.), hazánkban is ismerték Jóhann Caspar *Lavater* (nem *Lawater*) arczisméjét (44.), Mednyánszky népszerű műve nem *Malerische Reisen*, hanem mint ahogy a jegyzetben áll: *Malerische Reise* (egyes számban), kissé szokatlan az Apáti Kiss Sámuel névforma (56.), a magunk részéről N. A. Kiss Sámuelnek, Nemesapáthi Kiss Sámuelnek láttuk műveit aláírva. A 37. lapon idézi Csatkai Endre Kazinczy véleményét egy kertről, amely „rendes”. Megérdemelt volna egy jegyzetet, hogy Kazinczy a *rendes* szót „különös” értelemben használja (Vö.: Kardos Albert, *Magyar Nyelvőr* 1931. 120–121.). Fáy András regénye nem *Bélteki ház*, hanem *A Bélteki ház* (73.). Az eredeti szöveg jegyzeteléséhez is ragaszkodott a szerkesztő. Ezért hiányoljuk a rövidítések jegyzékét. Ma már nem E. Phil. Közl.-nek rövidítünk, mint ahogy Kazinczytól „Nagy” kiadást emlegetni is lehet félrevezető. Valójában a Trattnernél kilenc kötetben, 1814–16. között megjelent Kazinczy-fordításokról van szó. Valahol meg kellett volna adni a pontos címet: *Kazinczy Ferencz' Munkái*.

A hely- és névmutató szintén alapos, gondos munkára vall. Néhány esetben azonban az egyértelműbb fogalmazás nem ártott volna. Berzeviczy Gergelynek nem a De commercio az első munkája, H. Balázs Éva monográfiájának függeléke ennél jóval korábbi, igaz, nem nyomtatásban megjelent tanulmányértékű dolgozatot közölt. Aszalay János nem Lessing Paramythionjait fordította, hanem meséit, Herder Paramythionjait Kazinczy tolmácsolta. A két fordítás aztán egy kötetben jelent meg. Igen vitatható, hogy Aszalay János magyar átültetésének anyagán Kazinczy mennyit változtatott, hiszen a Csatkai Endre által „Nagy” kiadásnak nevezett kilenckötetes Kazinczy-fordításkötet tartalmazza a Lessing-meséket. Erre nem ártott volna utalni.

Bólyai Farkas helyett *Bolyait* írtunk volna, Born Ignácról megemlítettük volna, hogy alakja néhány pillanatra a Pályám emlékezetében is fölbukkan, és talán még azt is, hogy „Sarasztrosképe”. Barcsai Ábrahám Barcsay vagy Bartsai; Schedius folyóirata valójában Zeitschrift von und für Ungern (tehát nem Ungarn). Több mint túlzás, hogy Pázmándi Horváth Endre Árpádiásza „hatalmas hatással volt korára”. Nem volt hatással korára. Amikor Trattner-Károlyi Nemzeti vagy Hazai Vándor c. naptárának egy kötete párhuzamosan hozta a Zalán futása és az Árpádiász megfelelő helyeit, a kortársak némi kárörömmel olvashatták. Túlzásnak érezzük (129.), hogy Kazinczy nagyra tartotta volna a Zalán futását. Nem tartotta nagyra. Megérezte, hogy ez már olyan irodalom,

amelyhez nem sok köze van; amely nem az ő esztétikai elvei szerint készült.

Átfutva az eddig írottakat, vesszük észre, milyen igazságtalanok voltunk a kitűnő munkát végző szerkesztőkkel, elő- és utószóírókkal; mennyire nem érdemük szerint méltattuk a kötet valamennyi munkatársát; milyen színtelen szavakkal írtunk a kitűnően válogatott illusztrációs anyagról! De Csatskai Endre 1925-ös értekezését olvasva, a magunk kutatásának alapvető problémáiba ütköztünk, s a szépen megfogalmazott olvasmány elragadott bennünket. Hogy szembesülhettünk kételyeinkkel, tévelygéseinkkel, ez is a kötet munkatársainak érdeme. Munkájukat nagyra értékeljük, s hisszük, hogy jó szolgálatot tettek a Kazinczy-kutatásnak.

Fried István

MARIANNA D. BIRNBAUM: MIKLÓS RADNÓTI

A Biography of His Poetry. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C, Band 14. München 1983. 253 l.

Marianna D. Birnbaum Kaliforniában élő magyar kritikus, irodalomtörténész és egyetemi oktató; íróként-szerzőként eddig is sokat tett a magyar irodalom amerikai – tágabban: angol nyelvterületen történő – megismertetéséért és népszerűsítéséért. Jelen könyve Radnóti Miklós életművének monografikus feldolgozása angol nyelven, s mint ilyen, jó „stratégiai” pillanatban érkezik: Radnóti költészeté ugyanis a hetvenes évek során ismertté, sőt, elismertté vált az angolszász világban (elsősorban persze hivatásos irodalmárkörökben, egyetemeken stb.), s ha Vas István szellemes kritériumát vesszük alapul – magyar művész akkor vált ismertté a világban, ha a kritikusnak-irodalomtörténésznek *valaki más kapcsán* jut eszébe a neve –, elmondhatjuk, hogy Radnóti neve az utóbbi években egyre gyakrabban bukkan fel angol nyelvterületen ilyen összefüggésben, például a *New York Review*-nak, e rangos amerikai folyóiratnak az európai költészetrel foglalkozó cikkeiben és recenzióiban.

Megismerését és elismertetését egy sor angol nyelvű fordításkötet segítette: Birnbaum hét ilyen kiadványt lajstromoz könyve bibliográfiai részében (egy közülük 1969-es keltezésű, a többi a hetvenes-nyolcvanas évekből származik), Steven Polgar, Clive Wilmer, George Gomori, George G. Haydu, Thomas Orszagh-Land és mások fordításait, közöttük a talán legambiciós-

zusabb vállalkozást is, Emery George 1980-as kötetét, mely Radnóti összes verseit adja közre angolul. Értekezése is nyilván ehhez a lassú, nem különösebben látványos, de a jelek szerint máris eredményes elismertetési folyamathoz kíván hozzájárulni.

Könyve módszerét alcímében jelzi: Radnóti „költészetének életrajzát” kívánja megírni, ugyanis – az előszóban kifejtett véleménye szerint – „élni Radnóti számára egyet jelentett avval, hogy írni”, ezért életrajzának tényeivel csupán annyiban foglalkozik, amennyiben ezek költészetének anyagát képezték. Ez Radnóti esetében persze nem jelent szűkösséget: mint Birnbaum is utal rá, ez a költészet szokatlanul – legalábbis századunkban szokatlanul – *személyes* költészet, közvetlen én-líra, s így természetesen Birnbaum választott keretében igen logikusan fér el a költő élete.

Ezt az életet taglalja – mindig a költészettel párhuzamosan – az első fejezet, mégpedig négy olyan életszelet, illetve életszakasz fókuszába vonva, mely mind közvetlenül meghatározó volt Radnóti költészetére nézve. A költő életének tragikus logikája készíti arra, hogy az élet taglalását Radnóti halálával kezdje, s egyben rámutasson a halálnak mint centrális mozzanatra a jelentőségére a költő művészetében; ezután Radnóti születésének tragikus körülményeit, a család és a gyermekkor szerepét,